

odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/

6. Естонія: міністр нарікає, що громадян змушують переходити на іншу мову в закладах. 18.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://newsua.one/news/estoniya-ministr-narikaе-szo-gromadyan-zmushuyut-perehoditi-na-inshu-movu-v-zakladah.html>
7. Estonians campaign for independence (The Singing Revolution), 1987–1991. – [Електронний ресурс]: <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/estonians-campaign-independence-singing-revolution-1987-1991>
8. Бедричук Н. Порушник радянської Конституції // Дзеркало тижня. – 2007. – № 36.
9. Оккупация, а не освобождение: Россию уличили во лжи о преступлениях СССР. 23.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.segodnya.ua/world/europe/okkupaciya-a-ne-osvobozhdenie-rossiyu-ulichili-vo-lzhi-o-prestupleniyah-sssr-1335068.html>

УДК 94:327(479.24)

Ткаченко І.В.

ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглянуто історичні чинники і передумови, які визначили зовнішньополітичну орієнтацію незалежного Азербайджану в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Показано особливості суспільних процесів і фактори, які впливають на розвиток і зовнішню політику держави.

Ключові слова: Азербайджан, Карабаський конфлікт, геополітичні виклики, нафтова залежність, ЄС, США, Російська Федерація.

Ткаченко И.В. Исторические факторы внешнеполитической ориентации Азербайджана

В статье рассмотрены исторические факторы и предпосылки, которые определили внешнеполитическую ориентацию независимого Азербайджана в 90-х гг. ХХ – в начале ХХІ в. Показаны особенности общественных процессов и факторы, которые влияют на развитие и внешнюю политику государства.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабахский конфликт, геополитические вызовы, нефтяная зависимость, ЕС, США, Российская Федерация.

Tkachenko Ihor. Historical factors of Azerbaij's foreign policy orientation

In the articles were considered the historical factors and backgrounds which determined foreign policy of independent Azerbaijan. The specialties of social processes and factors which influence on the development and foreign policy off the state were shown.

Keywords: Azerbaijan, Karabachos conflict, geopolitical challenges, oil dependence, EU, USA, Russian Federation.

Південний Кавказ завжди, в силу свого географічного розташування, був ареною зіткнення інтересів і протистояння ключових світових цивілізацій. Від античних часів до сьогодення держави регіону змушені у своїй зовнішній політиці протистояти експансії більш потужних сусідів. На сьогодні Південний Кавказ є об'єктом зовнішніх інтересів ЄС, Ірану, США, Туреччини і Російської Федерації та одночасно ареною протистояння ключових світових гравців, таких як Євросоюз, Сполучені Штати та певною мірою Росія.

Усі вони приділяють велике значення співпраці з Азербайджаном. Інтерес до нього спричинений, насамперед, тим, що це найбільша країна регіону і єдина, яка володіє серйозними запасами нафти та газу, чим обумовлюється посилена увага ключових західних держав до азербайджанської сторони. Історичне минуле Азербайджану, його перебування протягом декількох століть у складі Російської імперії, а згодом в СРСР обумовлює те, що Російська Федерація розглядає свого сусіда як традиційну сферу власного зовнішнього впливу. Вказаний факт є одним з історичних чинників, які визначають зовнішньополітичну орієнтацію нового незалежного Азербайджану.

Проблематика Південного Кавказу в цілому і Азербайджану зокрема привертає дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав на ті зміни, які відбуваються в азербайджанському суспільстві та економіці, а також у Вірменії та Грузії. Приклади збройних конфліктів у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р. та російська анексія Криму з окупацією частини Донбасу в 2014 р. засвідчують існування потреби визначення засобів протидії експансії великих геополітичних гравців у південно-кавказький регіон. Необхідне також врахування історичних чинників, які визначають перебіг подій і цивілізаційних зрушень у державах, які мають перманентні територіальні конфлікти у гострій чи латентній фазах.

Серед доробків учених з цієї проблематики можна згадати праці А. Гасанова [1], О. Дуднік [2], О. Романюка [3]. Вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробив й американський історик З. Бжезінський [4], який запропонував власне бачення моделей сучасного світоустрою та інтересів ключових геополітичних гравців у нових

перспективних регіонах. Роботи таких дослідників і експертів, як М. Демуріна [5], В. Журавльова [6], Н. Лапіна [7] та ін. показують перебіг посткомуністичних трансформацій на пострадянському просторі в цілому і в Азербайджані зокрема.

Формально говорити про азербайджанську зовнішню політику можна лише після досягнення країною незалежності в жовтні 1991 р. Однак, точками відліку міжнародної діяльності молодого держави слід вважати дещо ранній період. Таких ми можемо назвати дві. Перша, коли 20 лютого 1988 р. позачергова сесія Ради Нагірно-Карабаської обл., яка була частиною Азербайджанської РСР, прийняла рішення вийти зі складу останньої і «возз'єднатися» з Вірменією. Це відразу надало конфронтаційного характеру взаємин між Баку та Єреваном.

Попри формально союзні відносини колишніх радянських республік у межах єдиної держави СРСР, проблема Нагірного Карабаху постала історичним підґрунтям для понад 30-річного азербайджано-вірменського збройного конфлікту [8].

Друга, коли 20 січня 1990 р. відбулося придушення виступу азербайджанської опозиції підрозділами радянської армії (події т.зв. «чорного січня»). Внаслідок розправи над протестуючими загинуло понад 100 мирних жителів (можна проводити історичні паралелі з розстрілом Небесної сотні в Києві 18-20 лютого 2014 р.). Ця трагедія теж перетворилася на історичну і доленосну, адже того дня Москва остаточно втратила політичний і ідеологічний вплив на Азербайджан.

Проголошення незалежності новими державами Південного Кавказу актуалізувало і загострило існуючі історичні суперечності, зокрема між Азербайджаном та Вірменією, які втілилися у їхню тривалу війну за Нагірний Карабах. Військові дії, в свою чергу, стали основою для подальших змін в політиці обох держав.

Нині «заморожений конфлікт» в Карабасі перетворився для Азербайджану на одну з головних рушійних сил, яка істотно впливає на міжнародну орієнтацію країни. Остання є безпосереднім учасником міжетнічного протистояння зі своїм найближчим сусідом, який за прямої підтримки Російської Федерації окупував значну частину азербайджанської суверенної території. Внаслідок конфлікту в Нагірному Карабасі питання повернення втрачених історичних земель є для офіційного Баку справою надзвичайної ваги. Без міцного економічного підґрунтя та дієвої підтримки

союзників неможливо навіть вести якісь розмови про деокупацію захоплених Вірменією азербайджанських територій та встановлення міцного миру на Південному Кавказі у цілому, оскільки цю проблему не можливо розв'язати дипломатичними засобами.

Відтак, Азербайджан, як і його сусіди по Південному Кавказу, живуть і визначають свій суспільний, політичний та економічний розвиток, оглядаючись значною мірою на необхідність вирішення наявних територіальних конфліктів, у які вони втягнуті за допомогою зовнішніх чинників.

Повернення Нагірного Карабаху і відновлення суверенітету над суміжними окупованими територіями пов'язане, насамперед, з розвитком економіки та, відповідно, можливостями розширення військового потенціалу Азербайджанської держави. Можна з упевненістю стверджувати, що історична пам'ять про втрачені території перетворилась для незалежного Азербайджану в національну ідею, необхідність реалізації якої визначила розвиток азербайджанської економіки, суспільства та геополітичні пріоритети країни.

Крім проблем із демократією, питання зовнішньої орієнтації Азербайджану перебувають у цілковитій залежності від вирішення головного для держави завдання – відновлення територіальної цілісності і суверенітету країни. З одного боку, мільярди нафтодоларів дозволили провести модернізацію азербайджанської військово-промислової сфери, закупити військове обладнання та техніку, необхідних для протистояння Вірменії та, можливо, силового розв'язання багаторічного конфлікту. З іншого боку, зважаючи на підтримку Єревана Росією і надто гіпотетичну на сьогодні спроможність Азербайджану повернути втрачені території військовим шляхом, прогнозовану в такому разі війну з РФ Баку, очевидно, виграти не зможе. Отже, мільярди доларів США, які витрачаються на військову інфраструктуру і закупівлю імпортової зброї, фактично вимиваються з економіки Азербайджану та не приносять жодної користі суспільству.

З іншого боку, азербайджанська сторона у військовому плані набагато потужніша за свого ворога – Вірменію, що дає надію на можливість дієвого застосування військового важелю. Загострення збройного протистояння на лінії зіткнення в Нагірному Карабасі 2-5 квітня 2016 р. між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, назвали дещо перебільшено «чотириденною війною». Вірменія та

самопроголошена «Нагірно-Карабаська республіка», за офіційними даними, втратили 93 людини. Міноборони Азербайджану підтвердило загибель 31 військового. Крім того, азербайджанські правоохоронці повідомили про загибель двох мирних жителів.

Квітневі події показали, що армія Азербайджану в принципі здатна досягнути воєнного успіху. Адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил між Азербайджаном і Вірменією, якщо врахувати особовий склад та озброєння, – п'ять до одного. Як наслідок, Єреван на збройні аргументи сильнішого супротивника відповідає політичними контрударами [9], ховаючись за спиною свого потужного північного «союзника». Це наочно демонструє, що Азербайджан зможе домогтися перемоги в конфлікті лише за умови невтручання Російської Федерації. Одночасно за таких обставин розмивається і руйнується історичний вплив РФ на свою колишню колонію, що призводить до збільшення впливу та присутності в Азербайджані інших геополітичних гравців, у першу чергу ЄС та США.

При цьому, можливості для нейтралізації Азербайджаном свого потужного північного сусіда залишаються примарними. Останнє змушує І. Алієва шукати нових геополітичних партнерів задля допомоги в поверненні втрачених територій. Наприклад, конфлікт між Туреччиною та Росією довкола Сирії, що виник наприкінці 2015 р., потенційно міг би стати шансом на повернення Карабаху. Звісно, за умови, якщо б Росії стало не до свого вірменського союзника і вона б не втрутилася в момент застосування сили Азербайджаном проти Вірменії. У будь-якому разі, офіційний Баку очікує на слушний момент, щоб скористатися новим потенційним конфліктом між Туреччиною і РФ у разі його виникнення. Водночас, попри зниження цін на нафту та газ, фінансові можливості Азербайджану набагато вищі за аналогічні вірменські. Відповідно, існує потенціал для збройного вирішення територіального конфлікту в майбутньому.

Говорячи про конфлікт у Нагорному Карабасі, очевидними є паралелі з аналогічним протистоянням на Донбасі з весни 2014 р. Фактично, бойові дії для Азербайджану є тим самим чинником, яким стала АТО чи ООС для України. Як для України агресія на Сході загрожує суверенітету держави, так і для Азербайджану окупація Вірменією великої частини азербайджанської території створює пряму загрозу для самого існування незалежної держави. Для обох наших країн ці конфлікти несуть не лише виклики державній

самостійності, але й чималою мірою спонукають до змін у зовнішньополітичній орієнтації.

Натомість суспільно-політична «вестернізація» країни, яку, попри всю свою авторитарність намагається імплементувати режим І. Алієва, є ще одним історичним чинником для молоді Азербайджанської держави, що генерує нові проблеми у стосунках з її сусідами. Адже надання пріоритетності азербайджанським керівництвом західному вектору зовнішньої політики об'єктивно ускладнює взаємини з найбільшими державами регіону, такими як Росія та Іран.

Важливість північного напрямку міжнародної діяльності Республіки Азербайджан, тобто відносин з Москвою, обумовлюється, передусім економічними чинниками. Росія є головним ринком збуту для азербайджанської сільськогосподарської продукції та поки що головним транспортним шляхом для постачання азербайджанської нафти на світовий ринок. РФ також виступає головною державою для трудової еміграції з Азербайджану, що дозволяє йому забезпечувати засобами до існування майже половину свого населення [2].

Проте, говорячи про азербайджансько-російські стосунки, не слід забувати, що Росія в них діє виключно з позиції власних інтересів, не визнаючи Азербайджан за рівноправного партнера. Як зазначив у своїй праці А. Гасанов, підхід РФ до безпекового середовища Південного Кавказу і оголошені Росією невдовзі після розпаду СРСР плани, пов'язані з проблемами безпеки, були зустрінуті з «повним розумінням» лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього, очевидно, було недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Тому у певному сенсі інші регіональні країни (Грузія, Азербайджан) відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпекових питань. Залучення цими країнами у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили», сприяло, на думку дослідників, те, що Росія, як і по всьому пострадянському простору, активізувала неприховане втручання. Його метою стало «збереження своїх можливостей впливу» віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [1, с. 323].

Враховуючи серйозність російського впливу, вирішення конфлікту у Карабасі виключно військовими засобами видається неможливим навіть, якщо не брати до уваги підтримку Вірменії РФ. До того ж, на сьогодні Азербайджан ще не спромігся остаточно визначитися з головним вектором своєї зовнішньої політики на користь одного з основних своїх геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку, І. Алієв не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, бо це несе загрозу чинному авторитарному режиму. З такої точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні. Адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту. Для неї він залишається зручним інструментом, завдяки якому Кремль зберігає серйозний вплив на сторони протистояння, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів.

Нині офіційний Баку ще намагається лавірувати між Кремлем і Вашингтоном. Але можливостей для такої політики з урахуванням кризових явищ в економіці через зниження світових цін на енергоресурси стає все менше. Відповідно, проглядається дедалі ближчим момент необхідності зробити остаточний вибір державою і суспільством щодо подальшого напряму громадсько-політичних перетворень.

У виборі між Росією та США для перспектив модернізаційних процесів залишається важливим те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є значно кращою альтернативою. Адже, як зазначалося раніше, РФ не сприймає Азербайджан як рівноправного партнера. Крім того, у карабаському конфлікті Росія веде подвійну гру.

Так, за даними російського Центру аналізу світової торгівлі зброєю [10], у 2006–2007 рр. Росія продала Азербайджану 62 танки Т-72. За наступним великим контрактом вартістю 300 млн. дол. США, Азербайджан отримав від РФ два дивізіони ЗРК С-300 «Фаворит». У списку російського військового експорту до Азербайджану – танки Т-90, БМП 3, САУ МСТА-С, ударні гелікоптери Мі-24, гелікоптери Мі-17, самохідні 120-мм міномети «Вена» тощо. На думку політичного експерта, керівника науково-аналітичного порталу American Studies А. Галстяна, «Вірменія не може позитивно ставитися до того, що Росія, як її союзник, продає зброю Азербайджану. Втім, вона постачає і Вірменії велике наступальне озброєння, причому практично безкоштовно. Цей факт у Єревані теж враховують. Певна негативна реакція вірменського суспільства має емоційну природу. Гинуть

мирні люди, військові, коли Азербайджан використовує, зокрема, і ту зброю, яку йому продала Росія. Але на політичному рівні Вірменія та Росія залишаються стратегічними союзниками» [9].

У такій ситуації модернізація мала би стати однією з передумов, які сприяли б вирішенню карабаського конфлікту на користь Азербайджану. Передумови для успішного оновлення Азербайджаном суспільних інституцій та економіки за роки незалежності були. Ними стали значні (порівняно з масштабами населення країни) запаси нафти і газу, видобування яких на території Апшеронського півострова ведеться вже понад століття.

Енергоносії, значними запасами яких володіє Баку, виступають основою сучасної азербайджанської державності. Історія нафти і газу в Азербайджані за часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава і політичні еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення державної самостійності в 1991 р., нафта і незалежність стали найбільш популярним словосполученням. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього [11, с. 43].

Відтак слід констатувати, що перед Азербайджаном постають серйозні геополітичні виклики. Їхнє вирішення залежить не лише від успішності подальшого розвитку країни, ускладненого авторитарною патріархальною побудовою суспільства кланом Алієвих, Карабаським конфліктом та тотальною залежністю від продажу енергоресурсів. Ключового значення набуває те, яке місце відводиться Азербайджану в планах його набагато потужніших сусідів – Туреччини, Ірану та Російської Федерації. Наскільки офіційний Баку зможе відповісти викликам часу – головне питання, на яке має відповісти І. Алієв і кероване ним суспільство.

Слід зазначити, що подальший розвиток Азербайджану обумовлений характером історичних процесів, які відбуваються в регіоні Південного Кавказу від кінця 80-х рр. ХХ ст. внаслідок розпаду СРСР. Як і більшість колишніх радянських республік, Азербайджан успадкував малоефективну систему авторитарного управління, яка не змогла стати ефективною у нових геополітичних реаліях. Історичні передумови зовнішньополітичного курсу Азербайджану накладають певний відбиток на перебіг внутрішніх процесів становлення модерного азербайджанського суспільства.

Так, слід зважати на архаїчність суспільної структури країни. Подібно до свого північного сусіда і колишнього суверена Російської Федерації, у

Азербайджану відсутні історично сформовані традиції демократичних виборів глави держави. Притаманна ісламським спільнотам середньовіччя патріархальність і клановість державних традицій призвела до встановлення в Азербайджані диктатури сім'ї Алієвих. Видимість демократичних процедур, партійне життя тощо залишаються, як і за часів колишнього СРСР, ширмою та оманною. Їхнє призначення демонструвати кінцевим споживачам нафтопродуктів і газу відданість ідеалам демократії. Однак, по-суті, Азербайджан на сьогодні є авторитарною державою найгіршого пострадянського зразку, що безумовно гальмує його взаємодію з Євросоюзом та США.

Вагомим фактором, який визначив зовнішньополітичну орієнтацію Азербайджану та зменшення впливу на нього колишньої метрополії, став конфлікт у Нагорному Карабасі. Протистояння з Вірменією, якою, за сприяння Росії, окуповано понад 20% азербайджанської території, триває вже понад 30 років. Останнє є наочним прикладом того, як Росія інспірує локальні конфлікти на своїх кордонах з метою недопущення формування суспільств з відмінною парадигмою розвитку. Враховуючи, що Росія підтримує Вірменію зброєю і людськими ресурсами, постачаючи одночасно озброєння Азербайджану на мільярди доларів США, маємо наочне застосування колишньою метрополією принципу *divide et impera* до своїх колишніх колоній. Розв'язання Азербайджаном конфлікту на свою користь неможливе без підтримки потужних геополітичних гравців.

Не слід також забувати історичні реалії і старого, і нового Азербайджану, а саме, – іслам як віросповідання переважної більшості жителів. Мусульманами є за різними оцінками 91-99% мешканців, більшість з яких шиїти. Як показує історичний досвід, для мусульманських спільнот, які в певний історичний момент стають світськими, існує серйозна загроза радикалізації і намагання тотальної імплементації середньовічних норм шариату в усі сфери суспільного життя.

Для Азербайджану показовим є приклад його південного сусіда – Ірану, в якому одновірці-шиїти внаслідок ісламської революції 1979 р. здійснили різкий розворот від модернізації до архаїзації і патріархальності суспільного та державного життя. Ризик, що Азербайджан у майбутньому піде тим самим шляхом (особливо внаслідок зменшення рівня життя населення через зменшення цін на енергоресурси або попиту на них на світових ринках), видається достатньо високим.

В цілому слід відмітити, що незалежний Азербайджан і його зовнішньополітична орієнтація перебувають під впливом історично обумовлених факторів розвитку всього регіону Південного Кавказу. Територіальні конфлікти, які безпосередньо впливають на міжнародне становище і пріоритети країни, є наслідком складних етнічних процесів. В результаті тисячолітніх протистоянь і воєн з потужнішими державами і союзами, в яких сформувалися азербайджанці як сучасна нація, якраз і були закладені основи азербайджанської державності. На відміну від своїх сусідів по регіону, Азербайджан отримав серйозну перевагу, а разом з нею й посилену увагу ключових геополітичних гравців – великі поклади нафти і газу. За умови ефективного використання цього чинника, він постане джерелом не лише покращення добробуту азербайджанців, але й одночасно інструментом реалізації зовнішніх інтересів держави.

Використані джерела та література:

1. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. – 672 с.
2. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. – [Електронний ресурс]: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
3. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35-50.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 255 с.
5. Демури́н М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор. – [Електронний ресурс]: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>
6. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43-46.
7. Лапин Н. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. – [Електронний ресурс]: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1137
8. Чернявский С.И. Формирование внешнеполитической стратегии Азербайджана. – [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/formirovanie-vneshnepoliticheskoy-strategii-azerbaydzhana>
9. Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни» в Карабасі. – [Електронний ресурс]: <http://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>
10. Мировой экспорт ВиВТ в 2010–2017 гг. – [Електронний ресурс]: <http://www.armstrade.org/pages/main/magazines/yearly/report/3/index.shtml>
11. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – 214 с.